

A Study of the Possibility of Establishing an Islamic Government from the Perspective of Fada'iyān-e Islam

Hassan Fadaei¹✉ Mozaffar Namdar²

1. (Corresponding Author) PhD student. Islamic Revolution lecturer. Qom University of Islamic Studies. Qom. Iran. Email: h.fadaei012@gmail.com

2. Retired Assistant Professor of Political Science, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. Email: Namdar335@gmail.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 4 Aug 2025

Received in revised

form: 14 Oct 2025

Accepted: 26 Oct 2025

Published online:

6 Nov 2025

Key word:

Jamiat Fada'iyān Islam,

Islamic government,

Sharia implementation,
political feasibility,

Radical religious movements.

Islamic government theory

Nawab Safavi

Pahlavi era.

Extended Abstract

Abstract

The Fedayan-e Islam society (Jamiat Fada'iyān Islam), led by the young cleric Nawab Safavi, engaged in nearly a decade-long struggle against the Pahlavi regime in the mid-twentieth century, with the aim of establishing an Islamic government, and exerted significant influence on the political developments of that period. This article, by examining the concept of Islamic government from the perspective of the Fedayan-e Islam, raises the fundamental question of whether the establishment of an Islamic government in Iran was feasible based on the ideas and views of this society. In order to provide a reasoned answer to this question, the article employs a descriptive–analytical approach and utilizes library-based research, drawing on sources produced by or related to the Fedayan-e Islam. By analyzing the data and organizing them into five components—(1) the possibility of formulating a theory of Islamic government, (2) the capacity to develop such a theory, (3) the sources for establishing an Islamic government, (4) the strategies for establishing an Islamic government, and (5) the practical mechanisms proposed by the society for this purpose—the study arrives at the following conclusion: the Fedayan-e Islam suffered from substantial theoretical and practical deficiencies across all dimensions, and the establishment of an Islamic government based on their ideas and viewpoints was not feasible.

Introduction

The issue of establishing an Islamic state in Iran has long been intertwined with religious, political, and social processes. Among the early advocates of politically engaged Islamic movements, the Fedayeen-e Islam (founded in the mid-1940s) were particularly notable for their explicit promotion of a

---

Sharia-based political order. Led by Nawab Safavi, the movement sought to challenge secular political authority and implement Islamic law across society. While the movement's goals were clearly articulated, the practical viability of realizing such an Islamic political system has received limited attention in existing scholarly literature. This study analyzes the ideological, organizational, and strategic foundations of the Fedayeen-e Islam to assess whether the movement's political vision could be translated into a sustainable system of governance. By critically examining their writings, declarations, and historical practices, it offers insights into the disparity between revolutionary aspirations and the actual capacity for effective governance.

Materials and Methods

This study investigates the ideology and political activities of the Fedayeen-e Islam through a qualitative, descriptive–analytical approach. Primary sources consist of the organization's official publications, including the *Fedayeen-e Islam Statement* and the book *The Guide to Truth*, as well as memoirs, speeches, and archival historical documents produced by or related to key figures of the movement. Secondary sources comprise scholarly analyses, historical narratives, and relevant interviews with contemporary witnesses and observers. The research methodology employs thematic content analysis to identify the movement's theoretical foundations for Islamic governance, institutional and ideological resources, proposed political strategies, and practical mechanisms employed to pursue their objectives. In addition, a critical analytical framework is applied to assess the degree of coherence between ideological aspirations and political feasibility, as well as to examine the structural, social, and institutional constraints that shaped the movement's practical and operational capacity.

Discussion of Results

The analysis identifies four key findings regarding the feasibility of *establishing* an Islamic state in the context of the Fedayeen-e Islam: Theoretical capacity: The movement lacked a systematic and coherent theoretical framework for governance. While strongly committed to the implementation of Sharia, their writings and declarations primarily emphasized moral and normative principles rather than institutional, legal, or administrative structures. Leadership was largely centered on the personal religious authority of Nawab Safavi, with minimal intellectual contribution from other members. Organizational and social resources: The Fedayeen-e Islam were constrained by

---

a fragile institutional base, limited social legitimacy, and a lack of sustained support from mainstream religious authorities, including prominent clerics such as Ayatollah Boroujerdi. Internal conflicts, along with the withdrawal of key members, further undermined the movement's human resources and organizational durability. Strategic approaches: The movement's strategy primarily prioritized the immediate enforcement of Islamic law through coercive measures, violence, and direct political pressure, rather than institution-building or gradual social mobilization. Attempts to influence political actors, including temporary cooperation with figures such as Ayatollah Kashani and the National Front, were often inconsistent and situational, reflecting strategic misjudgments. Practical methods: The movement's operational practices relied on targeted assassinations, intimidation, and limited forms of social intervention, which produced short-term effects but failed to generate lasting legitimacy or public support. Dependence on violent tactics ultimately alienated broader segments of society and generated both moral and strategic dilemmas.

Conclusions

Overall, the findings indicate that while the ideological commitment of the Fedayeen-e Islam was considerable, the practical realization of an Islamic state was not viable. The movement's experience demonstrates a substantial gap between ideological aspirations and political feasibility, suggesting that effective governance requires not only religious legitimacy, but also theoretical coherence, organizational stability, broad social support, and strategic planning.

References

- Ahmadi, Mohammad Reza (2005). *Memoirs of Ayatollah Taheri Khorramabadi*, Vol. 2, Tehran: Islamic Revolution Documents Center.
- Amini, Davoud (2002). *The Society of the Devotees of Islam and its Role in the Political and Social Developments of Iran*. Tehran: Publications of the Islamic Revolution Documents Center.
- Barsaghian, Sarge (2009). "Fedai Menshaab". Citizen, No. 62, Electronic source: Comprehensive Portal of Humanities Fedai-Menshaabensani.ir/fa/article/50527/.
- Bay, Hossein Ali (2015). *Islamic Government*. Tehran: Publications Organization of the Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Parsania, Hamid (2013). *Hadith of the Peymaneh Research in the Islamic Revolution*. Qom: Maarif Publishing Office.

Channel Four website, Mid-Khordad Affair – 13 Khordad 1403. Part Two: Imam Khomeini's (RA) Combative Method with the Presence of Seyyed Hamid Rouhani. Internet address: tv4.ir/episodeinfo/454708

Jafarian, Rasoul (2003). Iranian religious-political movements and organizations (1978-1981). Tehran: Contemporary Knowledge and Thought Cultural Institute.

Jamiat Fada'iyān Islam (1990). Declaration of Fada'iyān Islam. Or Guide to Truths. Unnecessary: Unnecessary.

Javadi Amoli, Abdullah (2016). Velayat al-Faqih: Velayat, Jurisprudence and Justice. Qom: Israa.

Hosseinian, Ruhollah (2002). Twenty years of Shiite Islamic struggle in Iran (1961-1981). Tehran: Islamic Revolution Documents Center.

Hosseinian, Ruhollah (2005). The role of Fada'iyān Islam in contemporary Iranian history. Tehran: Islamic Revolution Documents Center.

Khosrowshahi, Seyyed Hadi (2000). Fada'iyān Islam: History, Performance, Thought. Qom: Information.

Khosrowshahi, Hadi (2016). Documentary memoirs of Seyyed Hadi Khosrowshahi about the martyred Safavid Navab. Qom: Shoroq Cottage.

Khalili, Ali (2017). "Political Currents of the Clergy in the Second Pahlavi Period". Studies in Government Studies in the Islamic Republic of Iran, Year 3, Vol. 1, pp. 115-83.

Rouhani, Seyyed Hamid (Bita). Imam Khomeini's Movement (First Office). Nineteenth Edition. Tehran: Foundation for Historical Studies and Encyclopedia of the Islamic Revolution.

Soltani Tabatabaei, Seyyed Mohammad Bagher (1991). "Interview with Seyyed Mohammad Bagher Soltani Tabatabaei". Hawza Magazine, Vol. 44-43.

Abbasi, Ebrahim (2011). "What is the Intellectual Tradition of Islamic Radicalism in Iran". Politics, Volume 41, No. 4, pp. 174-100.

Farati, Abdol-Wahab (2004). "Islamic Radicalism in Contemporary Iran, Martyr Navab Safavi and the Society of Devotees of Islam". June 15, No. 2, pp. 242-207.

Gol-sorkhi Kashani, Mohammad Amin (2015). The Society of Devotees of Islam in the Mirror of Documents. 4c, Tehran: Institute for Contemporary History Studies of Iran.

Mohebi, Nafiseh (2002). "Devotees of Islam and the Islamic Revolution". Presence, No. 43. Electronic source: Comprehensive Portal of Humanities: Devotees-of-Islam-and-the-Islamic-Revolution ensani.ir/fa/article/54230/

Islamic Revolution Documents Center (2017). *Seventy Years of Memory of Ayatollah Seyyed Hossein Badla*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center.

Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (2012). *A Brief Look at the Theory of Velayat-e-Faqih*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute (RA).

Moalemi, Majd al-Din (Beta). *Awakened Guards (Special on the Martyrdom of Navab Safavi and His Companions)*. Qom: Islamic Republic of Iran Broadcasting Center for Islamic Research.

Mollaei Tavani, Ali Reza (1990-1998). "Pathology of a Contemplative Movement in the Thought and Practice of the Society of the Devotees of Islam". *Matin Journal*, Volume 2, No. 5 and 6, pp. 318-287.

Manzoor-ol-Ajdad, Seyyed Mohammad Hossein (1990). *Authority in the Field of Society and Politics*. Tehran: Shiraz Publication. pp. 417-416.

Manzoor-ol-Ajdad, Seyyed Mohammad Hossein (1990), "The Devotees of Islam". *Gogrou Journal*, No. 29, pp. 231-187.

Naeini, Mohammad Hossein (1996). *Punishing the Nation and Emancipating the Nation, Introduction and Correction by Ruhollah Hosseinian*, Tehran: Islamic Revolution Documents Center.

Nowrozi, Mohammad Javad (1990). *Political Philosophy of Islam*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute (RA).

Hashemianfar, Seyyed Hassan (2011). *Typology of Political Behavior of the Religious Leaders*. Tehran: Imam Sadeq University.

Cite this article: Fadaei ,Hassan & Namdar ,Mozaffar (2025). *A Study of the Possibility of Establishing an Islamic Government from the Perspective of Fada'iyān-e Islam*. *journal of Historical Researches of Iran and Islam*, vol 19, No.37. p.234-267.

 10.22111/jhr.2025.53639.3842

© The Author: **Hassan Fadaei & Mozaffar Namdar**

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

بررسی امکان تشکیل حکومت اسلامی از دیدگاه فدائیان اسلام

حسن فدائی^۱ مظفر نامدار^۲

۱. (نویسنده مسئول) دانشجوی دکتری مدرسی انقلاب اسلامی. دانشگاه معارف اسلامی قم. قم. ایران. رایانامه: h.fadaei012@gmail.com
۲. استادیار بازنشسته علوم سیاسی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. تهران. ایران. رایانامه: Namdar335@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳/۰۵/۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۲/۰۷/۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۰۴/۰۸/۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۱۵/۰۸/۱۴۰۴

واژه‌های کلیدی:

جمعیت فدائیان اسلام،

حکومت اسلامی،

اجرای شریعت،

امکان‌سنجی سیاسی،

جنبش‌های مذهبی رادیکال،

نظریه حکومت اسلامی،

نواب صفوی،

دوران پهلوی.

جمعیت فدائیان اسلام به رهبری طلبه جوانی به نام نواب صفوی در دهه ۲۰ شمسی با آرمان ایجاد حکومت اسلامی، مبارزه ده ساله‌ای را علیه رژیم پهلوی پیگیری نمود. وی تأثیرات مهمی در تحولات آن دهه از خود بر جای نهاد. این مقاله در پی بررسی ابعاد حکومت اسلامی در اندیشه فدائیان اسلام است تا به این پرسش اساسی پاسخ دهد که آیا براساس اندیشه و آراء جمعیت فدائیان اسلام، ایجاد حکومت اسلامی در ایران امکان‌پذیر بوده است؟ مقاله حاضر برای دستیابی به پاسخ مستدل این پرسش با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از روش گردآوری اطلاعات تاریخی کتابخانه‌ای از منابع مرتبط و به‌جا مانده از فدائیان اسلام بهره برده است. با تحلیل اطلاعات و ساماندهی آن‌ها ذیل ۵ مؤلفه ۱- امکان تولید نظریه حکومت اسلامی ۲- توانایی تولید نظریه حکومت اسلامی ۳- منابع ایجاد حکومت اسلامی ۴- راهبردهای ایجاد حکومت اسلامی و ۵- راهکارهای ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه آن جمعیت، چنین به نظر رسید که فدائیان در تمامی مؤلفه‌ها دچار نواقص عدیده‌ای بوده‌اند و ایجاد حکومت اسلامی براساس اندیشه و آراء آنان امکان‌پذیر نبوده است.

استناد: فدائی، حسن و نامدار، مظفر (۱۴۰۴) *بررسی امکان تشکیل حکومت اسلامی از دیدگاه فدائیان اسلام*، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷- پاییز و زمستان، ص ۲۳۴-۲۶۷.

10.22111/jhr.2025.53639.3842

© نویسندگان . حسن فدائی و مظفر نامدار

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

ایجاد حکومت نخستین گام مدنیت و ضروری‌ترین رکن اجتماعی هر جامعه و کشوری است. در واقع یکی از مسائل بنیادین فلسفه سیاست، مسئله ضرورت حکومت و دولت است و از مراحل آغازین خروج زندگی بشر از شکل بدوی و تشکیل مجتمع‌های بشری و تحول در ساختار زندگی انسان‌ها، وجود حکومت است که امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

دین مبین اسلام مبتنی بر نظام معرفتی، نشأت گرفته از اندیشه توحیدی، برای اداره جامعه دارای برنامه است. لذا ضرورت تشکیل حکومت اسلامی امری است که غالب اسلام‌شناسان بر آن تأکید ویژه‌ای دارند. از سوی دیگر، کثرت جوامع اسلامی نیز اهمیت ضرورت وجود حکومت اسلامی به مثابه ساختارهایی که امور عمومی و سیاسی این جوامع را ساماندهی و مدیریت می‌کنند، دوچندان می‌سازد. براین اساس اندیشمندان اسلامی و دغدغه‌مندان اجرای احکام اسلامی در جامعه، از صدر اسلام تاکنون به دنبال تشکیل جامعه مطلوب از طریق ایجاد حکومت اسلامی بوده‌اند. برخی صرفاً در ساحت اندیشه، در مقوله حکومت اسلامی به نظریه‌پردازی پرداخته‌اند و فرصت یا تمایلی برای آن‌ها برای تحقق عینی حکومت اسلامی در جامعه فراهم نیامده است. و تعدادی علاوه بر ساحت اندیشه و در برخی مواقع بدون آن، به دنبال برقراری حکومت اسلامی مد نظر خویش بوده‌اند. تشکیل حکومت لارستان در جنوب کشور توسط آیت الله سیدعبدالحسین لاری و هم‌چنین اقدامات میرزا کوچک خان جنگلی در شمال کشور در این راستا، قابل تبیین و بررسی است.

در عصر پهلوی دوم در دهه بیست شمسی، جمعیت فدائیان اسلام، به رهبری طلبه جوانی به نام سیدمجتبی میرلوحی مشهور به نواب صفوی در پی تشکیل حکومت اسلامی در ایران بود. به‌گونه‌ای که تمامی فعالیت‌های آنان اعم از سیاسی و فرهنگی در این راستا قابل تحلیل است. این گروه ضمن اقدام عملی برای تشکیل حکومت اسلامی مطابق با اندیشه‌ها و آراء خویش، اقدام به ارائه طرح حکومت اسلامی با عنوان "اعلامیه فدائیان اسلام" و یا "راهنمای حقائق" نمودند. فدائیان

اسلام در این کتاب ضمن بررسی وضعیت موجود و ترسیم وضعیت مطلوب و مدینه فاضله اسلامی، راهکار برون‌رفت از شرایط عصر خویش را تشکیل حکومت اسلامی از طریق اجرای احکام اسلامی می‌دانند.

حال پرسش اصلی و اساسی این پژوهش این است که براساس اندیشه و آراء جمعیت فدائیان اسلام ایجاد حکومت اسلامی در ایران چگونه امکان‌پذیر بوده است؟

وجود پاره‌ای اختلاف آراء در مورد فعالیت‌های فدائیان اسلام و الگوگیری بخشی از بدنه انقلابی از اندیشه و عملکرد آنان، لزوم تبیین ابعاد اندیشه حکومت اسلامی از دیدگاه فدائیان اسلام و ترسیم وضعیت‌سنجی آن اندیشه‌ها نسبت به اندیشه علما و فضایی حوزه دین، انجام این پژوهش را ضروری می‌نماید.

پیشینه پژوهش

مطابق بررسی‌های به عمل آمده می‌توان اذعان کرد تاکنون آثار متعددی در رابطه با موضوع این پژوهش انجام شده است که هر کدام بخشی از موضوع این پژوهش را شامل می‌شود. نخست: ملایی توانی (۱۳۷۸-۱۳۷۹) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی یک جنبش: تأملی در اندیشه و عمل جمعیت فدائیان اسلام» با رویکردی انتقادی، به بررسی تعارض‌ها و ناسازگاری‌های موجود میان مبانی فکری و عملکرد عملی جمعیت فدائیان اسلام پرداخته و شکاف میان نظر و عمل این جریان را مورد واکاوی قرار داده است. دوم: موسوی و کمالی (۱۴۰۲) در مقاله «اندیشه سیاسی فدائیان اسلام و علل پیدایش آن» به تحلیل زمینه‌های شکل‌گیری این جمعیت و کنش‌ها و فعالیت‌های آن پرداخته‌اند و مفاهیمی همچون اعدام انقلابی به‌مثابه دفاع، ایجاد رعب در دشمنان، تأکید بر نقش کارگزار به‌جای ساختار، اسلام‌گرایی، سوسیالیسم اسلامی، نظام تعلیم و تربیت دینی، اصلاح نهاد دین و دیگر مؤلفه‌های فکری این جریان را بررسی کرده‌اند.

سوم: غلامی مقدم (۱۳۸۳) در مقاله «اندیشه سیاسی فدائیان اسلام» با رویکردی توصیفی، به تبیین فعالیت‌ها و مواضع سیاسی فدائیان اسلام پرداخته و تصویری کلی از اندیشه و عملکرد سیاسی این جمعیت ارائه داده است. چهارم: تقوی و همتی (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی کارکرد دین در اندیشه

و عمل نواب صفوی» بر نقش محوری و بی‌بدیل دین در شکل‌دهی به اندیشه‌ها و کنش‌های سیاسی نواب صفوی تأکید کرده‌اند.

پنجم: رزاق‌پور (۱۳۸۱) در مقاله «فدائیان اسلام؛ معرفی عناصر اصلی، اندیشه‌های سیاسی و عملکردها» زیربنای فکری این جمعیت را مبتنی بر چهار اصل اساسی حکومت اسلامی، اتحاد شیعه و سنی، عدم تعارض میان اسلام و وطن‌پرستی، و یگانگی جهان اسلام تبیین می‌کند. ششم: عباسی (۱۳۸۸) در مقاله «چیستی سنت فکری رادیکالیسم اسلامی در ایران (بررسی موردی: جمعیت فدائیان اسلام)» فدائیان اسلام را جریانی رادیکال و ستیزه‌جو معرفی می‌کند که با ادبیاتی آکنده از استعاره‌ها و نمادهای مرتبط با عدالت اجتماعی، رفع تبعیض و اجرای احکام شرعی، دیدگاه‌های خود را به‌صورت پرخاشگرانه و انقلابی بیان می‌کردند.

بدین شرح پیشینه پژوهش نشان داد که وجه تمایز این پژوهش با آن آثار قبلی عمدتاً در بازنمایی آراء جمعیت فدائیان اسلام نسبت به شکل‌گیری حکومت اسلامت است. بنابراین اساساً وجه تمایز این پژوهش با آثار پیشینی در مسئله پژوهش متکی بر یافتن امکان‌پذیری ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام است که این مسئله در هیچ‌یک از آثار پیشینی درج و واکاوی نشده است.

روش پژوهش

به دلیل ماهیت تاریخی این پژوهش، روش مورد استفاده در این پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی با رویکرد انتقادی است. روش گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای، با تأکید بر آثار به‌جا مانده از جمعیت فدائیان اسلام است. ضمن تحلیل اطلاعات، پژوهش در ذیل پنج مؤلفه بین شرح ساماندهی شد:

۱. امکان تولید نظریه حکومت اسلامی ۲- توانایی تولید نظریه حکومت اسلامی ۳- منابع ایجاد حکومت اسلامی ۴- راهبردهای ایجاد حکومت اسلامی و ۵- راهکارهای ایجاد حکومت اسلامی؛

مفهوم‌شناسی

۱. حکومت اسلامی

حکومت اسلامی اشاره به وجود سازمانی دارد که تمامی ارکان آن نشئت گرفته از اسلام باشد؛ یعنی حکومت مجری قوانین اسلام در جامعه است و کارگزاران آن براساس نظریه اسلام سیاسی اسلام به مسئولیت اداره جامعه را بر عهده دارند. در چنین حکومتی نهادها و ارگان‌های حکومتی براساس اهداف دین مقدس اسلام شکل گرفته‌اند و مجریان نیز براساس دیدگاه اسلام از جانب خداوند به طور مستقیم یا غیرمستقیم منصوب شده‌اند. در مقام تقنین و داوری نیز قوانین الهی ساری و فصل الخطاب منازعه‌ها تلقی می‌گردد. (نوروزی، ۱۳۸۹: ۶۴-۶۲) بر این اساس تحقق حکومت اسلامی منوط به تحقق سه شرط است. ۱- حاکمان، منصوب مستقیم یا غیرمستقیم خدای متعال باشند. ۲- قوانین جاری در جامعه از دین اسلام نشأت گرفته باشند. ۳- حاکمان و کارگزاران، مجری قوانین اسلامی باشند.

در واقع حاکم مسلمین در عصر غیبت، طبعاً منصوب غیرمستقیم خداوند به وسیله امام معصوم (ع) است؛ که آن منصوب غیرمستقیم، با توجه به عدم تعیین زمامدار و حاکم مشخص، منصوب عام است. به این معنا، هر شخصی که ویژگی‌های بیان شده برای حاکم در روایات در او احراز شد، می‌تواند حاکم مسلمین در حکومت اسلامی عصر غیبت باشد. اکثریت قریب به اتفاق فقهای شیعه معتقدند که در زمان غیبت امام معصوم (ع)، حاکم شرع عبارت از فقیه جامع الشرایط است. (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۶۴-۶۳) نائینی در فرازی از رساله تنبیه الامه و تنزیه المله دو نکته را مورد توجه قرار داده، اول آنکه نیابت فقها در عصر غیبت در امور که شارع به تعطیل آنها راضی نیست (امور حسبیه)، از قطعیات مذهب است. دوم آنکه وظایف راجع به حفظ و نظم مملکت اسلامی از مهم ترین موارد امور حسبیه محسوب می‌شود. (نائینی، ۱۳۸۵: ۱۰۷) شهید شیخ فضل الله نوری می‌فرماید: «حکومت در زمان غیبت امام عصر (عج) با فقها و مجتهدین است.» (ملک‌زاده، ۱۳۷۳: ۸۷۱) آیت الله جوادی آملی در بیان ویژگی‌های فقیه شایسته زمامداری در عصر غیبت می‌فرماید: فقیه جامع الشرایط باید سه ویژگی اجتهاد مطلق^۱ عدالت مطلق^۲ و قدرت مدیریت و استعداد رهبری را دارا باشد. (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۱۳۶)

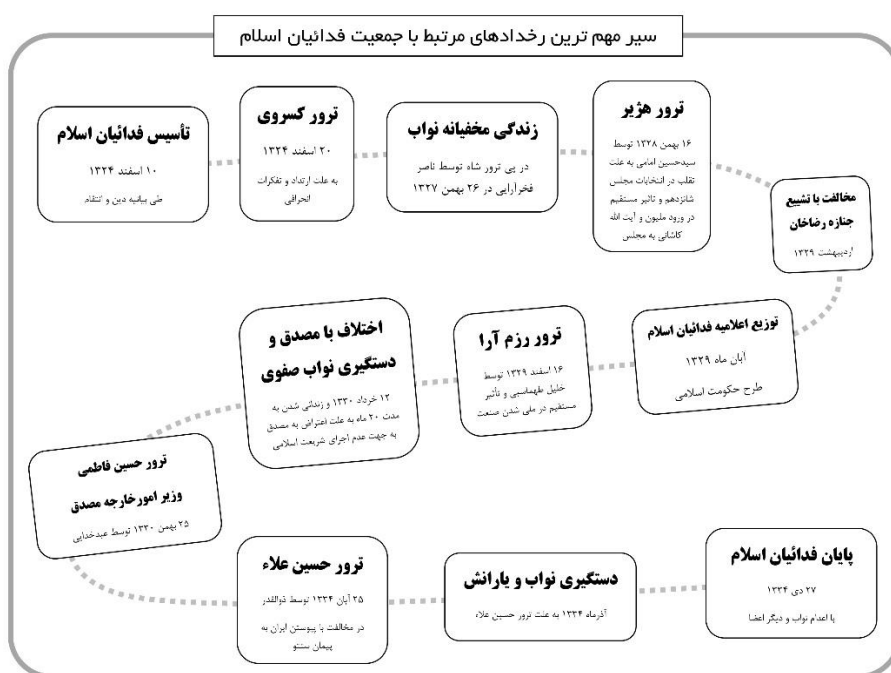
در نتیجه حکومتی در عصر غیبت، حکومت اسلامی است که اولاً فقیه جامع الشرایط در رأس آن باشد، ثانیاً قوانین جاری در آن حکومت، از اسلام اخذ شده باشند و ثالثاً حکومت مجری قوانین اسلامی در جامعه باشد. اندیشمند اسلامی در ساحت نظریه‌پردازی برای حکومت اسلامی در عصر غیبت بایستی، روش تحقق سه مؤلفه فوق را در بررسی‌های خویش، تبیین نماید. تبیین چگونگی تعیین فقیه جامع الشرایط، تبیین مرجع تعیین قوانین براساس اسلام، و تبیین شیوه نظارت بر حسن اجرای آن قوانین لازمه حداقلی یک اسلوب عملیاتی اسلامی برای حکومت اسلامی عصر غیبت است. طبعاً حکومت‌های پیشنهادی‌ای که خارج از تعریف فوق باشد، شایسته عنوان حکومت اسلامی نخواهند بود.

۲. فدائیان اسلام

فدائیان اسلام نام جمعیتی است که سالی چند پس از شهریور ۱۳۲۰ و فروپاشی نظام رضاشاهی، نزدیک به یک دهه، در صحنه سیاسی ایران، نقش‌آفرین مجموعه‌ای از تحولات سیاسی بودند. (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۱۸۸) جمعیت فدائیان اسلام در سال ۱۳۲۴ ه.ش طی بیانیه‌ای با عنوان دین و انتقام اعلام موجودیت کردند. (معلمی، بی‌تا: ۴) سیدمجتبی میرلوحی معروف به نواب صفوی رهبر آن جمعیت، هم علت محدثه و هم علت مبقیه آن مجموعه بود و بعد از شهادت وی در سال ۱۳۳۴ ه.ش در سن ۳۱ سالگی، فدائیان اسلام عملاً منحل گردید.

نخستین اقدام عملی آنان که موجب شهرت و محبوبیت آنان نیز گردید، مربوط به اعدام انقلابی کسروی توسط فدائیان اسلام و نواب صفوی است. جریان کسروی و اشاعه مباحث پاک‌دینی از سوی او و اعلام موضع بزرگان روحانیت در رابطه با ارتداد کسروی، نواب صفوی با حمایت تعدادی از علما تصمیم به قتل او می‌گیرد. نواب پس از بازگشت به ایران و طی مباحثاتی با کسروی و مشاهده اصرار وی بر افکار انحرافی، پس از یک‌بارتلاش ناموفق برای کشتن او، نهایتاً در تاریخ ۲۰ اسفندماه ۱۳۲۴ به‌همراه یارانش در جمعیت فدائیان اسلام موفق به قتل او می‌شود. (عباسی،

در واقع دغدغه اصلی فدائیان اسلام با لحاظ همه کاستی‌های موجود در حوزه نظر و عمل، دغدغه اجرای شریعت و تشکیل حکومت اسلامی در جامعه ایران بوده است که این مسئله کلیه فعالیت‌های انجام شده توسط این مجموعه را تحت‌الشعاع خود قرار داده است. فدائیان اسلام علاوه بر قتل کسروی در طول ده سال فعالیت خویش، اقدامات بسیار مهم و تأثیرگذاری در تاریخ ایران به ثبت رسانده‌اند. در نمودار زیر سیر مهم‌ترین اقدامات آن مجموعه را به تصویر کشیده شده است:

تحلیل امکان‌پذیری ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام.

تحقق هر تحول بنیادین در عرصه اجتماعی و سیاسی، مستلزم برخورداری از مجموعه‌ای منسجم از عناصر نظری، منابع انسانی و مادی، راهبردهای کلان و راهکارهای اجرایی است. ایجاد حکومت اسلامی، به‌مثابه تحولی ساختارشکن و تقابلی در برابر نظم مستقر سکولار، بیش از هر چیز نیازمند برخورداری از نظریه‌ای منقح، منسجم و پاسخ‌گو به پرسش‌های بنیادین حوزه سیاست و حکومت

است. گروه مدعی ایجاد حکومت اسلامی، بایستی در ساحت نظریه‌پردازی، پاسخی روشن به سوالات مبتنی بر مولفه‌های فوق بدهد. بررسی امکان‌پذیری ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام زمانی به نتیجه صحیح خواهد رسید که وضعیت این مجموعه، در پاسخ به پرسش‌های ذیل به درستی مورد ارزیابی قرار گیرد. پرسش‌ها عبارت‌اند از:

- ۱- آیا فدائیان اسلام، امکان تولید نظریه حکومت اسلامی مبتنی بر تعریف ارائه شده را دارند؟
- ۲- آیا اعضای فدائیان اسلام توانایی نظریه‌پردازی در حوزه حکومت اسلامی را داشته‌اند؟
- ۳- آیا جمعیت فدائیان اسلام منابع مورد نیاز برای ایجاد حکومت اسلامی را داشته‌اند؟
- ۴- راهبردهای تحقق حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام چگونه ارزیابی می‌شود؟
- ۵- راهکارهای تحقق حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام چگونه ارزیابی می‌شود؟

۱.۱. امکان تولید نظریه حکومت اسلامی

بی‌تردید بحث درباره چپستی اندیشه حکومت اسلامی در آراء و اندیشه فدائیان اسلام نیازمند طرح مقدمات مفصلی است که در این پژوهش به اختصار بخشی از آن معرفی می‌شود اما آنچه اهمیت می‌یابد یافت مولفه‌های تشکیل دهنده منویات فکری این جماعت در طرح اندیشه حکومت اسلامی است.

بی‌تردید بنیادی‌ترین اصل در فرایند پیدایش و شکل‌گیری یک نهضت یا انقلاب، تکوین اندیشه و مبانی فکری و تأملات نظری آن است. (ملایی‌توانی، ۷۹-۱۳۷۸: ۲۸۸) مهم‌ترین سند قابل استناد در رابطه با نوع و چگونگی حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام، تحت عنوان «اعلامیه فدائیان اسلام» یا کتاب «راهنمای حقایق» در اواخر سال ۱۳۲۷ تنظیم و آماده شد؛ (خسروشاهی، ۱۳۹۵: ۶۴) ولی به علت مشکلات مالی چاپ آن به تأخیر افتاد و سرانجام با جمع‌آوری مبلغی به عنوان سهام از برادران عضو یا هوادار فدائیان اسلام، در آبان‌ماه ۱۳۲۹ (جمعیت فدائیان اسلام، ۱۳۲۹: ۹۲) ده هزار نسخه چاپ و در سطح وسیعی، نخست در تهران و سپس در بقیه مناطق توزیع گردید. (خسروشاهی، ۱۳۹۵: ۶۴)

کتاب راهنمای حقایق پس از چاپ اول، برای مرتبه دوم در خرداد سال ۱۳۳۲، (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۱۸۹) در زمان حیات نواب صفوی تجدید چاپ می‌شود. (همان، ۱۹۱) چاپ کتاب راهنمای حقایق در سال ۱۳۲۹ و چاپ مجدد آن در سال ۱۳۳۲ نشان از پابندی و تأکید آن جمعیت نسبت به محتوای آن دارد. به همین علت بررسی دقیق این سند، در فهم اندیشه حکومت اسلامی از نگاه فدائیان اسلام، نقش بسیار مهمی دارد. ارزیابی محتوای کتاب راهنمای حقایق در رابطه با سوالات ذیل، وضعیت اندیشه آنان، نسبت به حکومت اسلامی را مشخص خواهد نمود.

بنابر آنچه تبیین گردید؛ در چارچوب نظری مقاله حاضر، حکومت اسلامی دارای سه مؤلفه بنیادین است:

۱- انتصاب مستقیم یا غیرمستقیم حاکمان از سوی شارع مقدس؛

۲- ابتدای نظام حقوقی و قانونی بر شریعت اسلامی؛

۳- التزام حاکمان و کارگزاران به اجرای احکام اسلامی.

در ادامه، اندیشه فدائیان اسلام در نسبت با هر یک از این مؤلفه‌ها بررسی می‌شود تا روشن گردد که آیا می‌توان از «نظریه حکومت اسلامی» در اندیشه آنان سخن گفت یا صرفاً با مجموعه‌ای از مطالبات دینی و اخلاقی مواجه هستیم.

۱-۱. رأی هرم قدرت در نظرگاه فدائیان اسلام

در فرهنگ شیعی این امر که در عصر غیبت اداره جامعه از سوی شارع مقدس برعهده فقیهان عادل گذاشته شده، امری مسلم و بی‌تردید بوده است (بای، ۱۳۹۴: ۱۷۸). علاوه بر مباحث مطروحه در بخش حکومت اسلامی، به گفته خسروپناه، تئوری ولایت فقیه به مفهوم حکومت‌داری و زمامداری جامعه با بحث نیابت عامه و خاصه حضرت ولی عصر (عج) از آغاز غیبت صغری و کبری در میان شیعیان مطرح بوده است (همان، ۹۱). ولایت سیاسی برای غیرفقیه، به‌ویژه سلاطین عرفی، در نزد همه فقهای شیعه، نوعی «غصب» محسوب می‌شده است؛ زیرا سلاطین عرفی را مأذون و منصوب از طرف امام معصوم (ع) نمی‌دانستند و قرار داشتن امور عرفیه در دست سلاطین موجب حلیت عمل آن‌ها بدون اجازه فقیه نبوده است (همان، ۳۰۲). علامه مصباح در این رابطه

می‌فرمایند: «عقل می‌گوید در عصر غیبت کسی باید در رأس هرم قدرت باشد که از هر جهت به امام معصوم شبیه‌تر است؛ یعنی در دین‌شناسی، تقوا و صلاحیت برای اجرای احکام و قوانین اسلام، بهترین باشد ... این صفات در ولی فقیه تجلی می‌کند» (همان، ۵۴).

یکی از مباحث کتاب راهنمای حقایق مباحثی است که به وظایف حوزه روحانیت می‌پردازد. از نظر فدائیان اسلام، مراجع تقلید و روحانیت در حکومت اسلامی دارای وظایف زیر هستند:

- ۱- ساماندهی امور مربوط به تبلیس روحانیون و خارج نمودن فاقدان شایستگی لباس و مقام روحانیت، از صف روحانیت (جمعیت فدائیان اسلام، ۱۳۳۹: ۱۷-۱۶) ۲- طبقه‌بندی نمودن رشته‌های دروس تبلیغی و فقه (همان، ۱۶) ۳- نظارت بر مبلغین و مادحین و ممانعت از منبر رفتن کسانی که شایسته منبر رفتن نیستند (همان) ۴- تأسیس مدارس کوتاه‌مدت برای مبلغین سطح پایین و مادحین (همان، ۱۷) ۵- نظارت بر تشکیل مجموعه‌ای برای تبلیغات و امر به معروف و نهی از منکر عمومی (همان) ۶- تربیت فقهایی بسیار پاک و مطلع و لایق برای قضاوت و رسیدگی به امور قضایی (همان، ۲۵) ۷- رسیدگی به خیانت‌ها و لغزش‌های کارکنان دولت توسط فقهایی عادل و مطلع پاک (همان، ۲۷) ۸- تعیین امام جمعه عادل و صالح و لایق برای مرکز (پایتخت) و ولایات (همان، ۲۸) ۹- نظارت بر جمع‌آوری زکات واجبه و به‌کارگیری آن‌ها برای کسب و کار و کارخانجات متعدد و زراعت و فلاحت فقرا و بیکاران به‌وسیله صندوق‌هایی که توسط وزارت دارائی در تمام کشور تشکیل می‌شود. (همان، ۳۶) ۱۰- نظارت علمای پاک طراز اول بر مجلس شورا (همان، ۵۶)

ارزیابی محتوای کتاب راهنمای حقایق، نشان می‌دهد که جمعیت فدائیان اسلام جایگاهی برای فقهایی جامع‌الشرایط در رهبری حکومت اسلامی قائل نبوده است. در مقابل، فدائیان اسلام در توصیف جایگاه شاه، از استعاره «پدر در خانواده» (همان، ۵۴) استفاده کرده و عملاً سلطنت را به‌عنوان رأس هرم قدرت سیاسی به رسمیت می‌شناسند؛ مشروط بر آنکه شاه مسلمان، مروج دین و ملتزم به اجرای احکام اسلامی باشد (همان، ۵۴). این رویکرد، از منظر اندیشه سیاسی شیعه، با چالشی جدی مواجه است؛ زیرا مشروعیت حکومت نه از مسیر نیابت از امام معصوم (ع)، بلکه از رهگذر التزام عملی حاکم به شریعت تعریف می‌شود.

چنین نگرشی، نوعی «تقلیل مشروعیت سیاسی به کارکرد دینی» را در خود دارد و از فقدان یک مبنای نظری منسجم در باب حاکمیت اسلامی حکایت می‌کند. در واقع، فدائیان اسلام بدون حل مسئله بنیادین مشروعیت، به پذیرش ساختار سلطنتی تن داده‌اند؛ امری که با مبانی فقه‌تبی رایج در اندیشه شیعی ناسازگار است و مشروعیت حکومت اسلامی مورد ادعای آنان را با ابهام اساسی مواجه می‌سازد.

۲-۱. منشأ قانون از دیدگاه فدائیان اسلام

در حوزه قانون‌گذاری، فدائیان اسلام موضعی صریح و قاطع اتخاذ کرده‌اند. آنان قانون را منحصرأ در قلمرو اراده الهی تعریف کرده و کلیه قوانین مغایر با شریعت اسلامی را فاقد اعتبار می‌دانند. در بخشی از کتاب به صراحت از الغای قوانین مخالف با قانون اسلام سخن می‌گویند (همان، ۵۸) بر این اساس، مجلس شورا نه نهادی قانون‌گذار، بلکه نهادی مشورتی تلقی می‌شود که وظیفه آن، یافتن راه‌های مشروع برای اداره جامعه در چارچوب شریعت است (همان) این بخش از اندیشه فدائیان اسلام، از حیث تأکید بر الهی بودن منشأ قانون، با مبانی نظری حکومت اسلامی هم‌خوانی دارد؛ باین‌حال، مسئله تعیین مرجع تشخیص «اسلامی بودن» قوانین، با ابهام جدی روبه‌روست. هرچند فدائیان از «روحانیت و علمای پاک طراز اول» به‌عنوان ناظر یاد می‌کنند (همان)، اما این مفهوم نه تعریف دقیقی دارد و نه سازوکار نهادی مشخصی برای آن ارائه شده است.

این ابهام، زمانی پررنگ‌تر می‌شود که لحن تند فدائیان اسلام نسبت به برخی مراجع تقلید در بخش‌های پایانی کتاب مورد توجه قرار گیرد. چنین رویکردی نشان می‌دهد که جمعیت فدائیان اسلام، علی‌رغم نیاز نظری به مرجعیت دینی، در عمل با بخش مهمی از نهاد مرجعیت دچار تعارض بوده است؛ تعارضی که امکان تثبیت یک نظام حقوقی مبتنی بر شریعت را با دشواری مواجه می‌سازد. در بخشی از کتاب این‌گونه آمده است: «تو ای عالم اسلامی تو ای بی‌وفا! ... تو ای بی‌وفا بشر! ای کاش وفاداری را از سگ آموخته بودی. تو برای مرجعیت و ریاست آن قدر که کوشیدی به خدا برای حفظ اسلام یک‌هزارم آن در تمام مدت عمرت کوشش نکردی ... تو ای بی‌وفا! اگر در محراب و بر منبر و مسند پیغمبر مرجعیت اسلام هم قرار گرفتی با دشمنان دنیاپرست اسلام بیشتر

تماس می‌گرفتی و مهربان‌تر بودی و با دلسوختگان و فداکاران اسلام و علما فداکار و دلسوخته و رنج کشیده اسلام و اولیاء خدا درشتی و مخالفت نمودی» (همان، ۸۵)

۱-۳. حاکمان و کارگزاران در اندیشه فدائیان اسلام

در اندیشه فدائیان اسلام، مشروعیت حاکمان و کارگزاران سیاسی، به اجرای احکام اسلامی گره خورده است. از نظر آنان، هر حکومتی که به اجرای شریعت پایبند باشد، واجد مشروعیت است و در مقابل، بی‌توجهی به احکام اسلامی، حکومت را به نهادی غاصب تبدیل می‌کند. این نگاه، بار دیگر نشان می‌دهد که دغدغه اصلی فدائیان، نه ساختار سیاسی، بلکه «نتیجه و کارکرد دینی» حکومت است.

براین اساس تأکید بر اجرای احکام اسلامی پرتکرارترین و محوری‌ترین مفهوم در سخنان مکتوب و غیرمکتوب فدائیان اسلام است. «ایران مملکت اسلامی است، بایستی احکام اسلام اجرا شود» (همان، ۳) «آری، آری! قانون مجازات اسلام هم اجرا می‌شود» (همان، ۵) «رشوه‌خوار هر که باشد به مجازات خود می‌رسد» (همان) «بایستی مشروب‌سازی‌ها و مشروب‌فروشی‌ها و مشروبات الکلی به کلی نابود شده، حتی یک قطره در سراسر ایران باقی نماند و خورنده و فروشنده و سازنده و حمل‌کننده و نگه‌دارنده آن و اعانت‌کننده آنان، مطابق دستور اسلام مجازات شوند» (همان، ۹) «آری بایستی قانون مجازات اسلام مو به مو عملی گردد، دست دزد بریده شود؛ زناکار در منظر عمومی تازیانه خورد و نیز هر مجرمی طبق قانون مقدس اسلام به جزای خود برسد» (همان، ۲۵) «از عبور و مرور زنانی که به حجاب اسلام طبق مقررات شرع مقدس پوشیده نیستند جلوگیری کنند» (همان، ۲۹) این جملات تنها بخش کوچکی از دغدغه بیان شده فدائیان اسلام در خصوص اجرای احکام اسلامی در کتاب راهنمای حقایق است. فدائیان اسلام شاه و کارگزاران حکومت پهلوی را به این دلیل که به احکام اسلامی بی‌توجه‌اند و آن‌ها را اجرا نمی‌کنند غیرقانونی و غاصب می‌دانند، اگر همان شاه و کارگزاران رژیم پهلوی به اجرای احکام اسلامی بپردازند، از نظر آنان قانونی می‌شوند (همان، ۹۰).

بنابر آنچه بیان شد، این بخش از اندیشه فدائیان اسلام که حکم به لزوم اجرای احکام اسلامی از سوی حاکمان و کارگزاران می‌کند، با شرط سوم حکومت اسلامی منطبق است؛ با این تفاوت که در اندیشه اندیشمندان طراز اول شیعی، مشروعیت حاکمان و کارگزاران برخلاف دیدگاه فدائیان اسلام صرفاً با اجرای احکام اسلامی تأیید نمی‌شود؛ بلکه از رهگذر اندیشه نیابت عامه و ولایت فقیه در عصر غیبت است که مشروعیت حاکمان و کارگزاران به شکل اسلامی قابل حل است.

به طور کلی آنچه که در محور و مرکز دغدغه و علاقه فدائیان اسلام قرار دارد، اصل شریعت است که پیوندی با شکل نظام سیاسی ندارد (فراتی، ۱۳۸۳: ۲۱۶) تصور آنها از حکومت مطلوب، صرفاً تصویری معطوف به هدف بوده است، به این معنی که حکومت مطلوب، حکومتی است که اجرای احکام اسلام را برآورده کند. هر حکومتی که می‌توانست این هدف را برآورده سازد از نظر آنها مطلوب قلمداد می‌شد. (خلیلی، ۱۳۹۶: ۹۲) در واقع فداییان نه بر ساختار حکومت و نهادهای دولت، که حاکمان معترض‌اند و بر آنان می‌تازند (فیرحی، ۱۳۹۳: ۱۵۲)

فدائیان اسلام، سلطان را به عنوان یک جایگاه مهم، در نظام سیاسی می‌پذیرند و مسئله سلطنت را از حیث ماهیت، جوری و غاصبانه تلقی نمی‌کنند. نواب صفوی می‌گوید: «من و برادرانم هیچ‌گونه مخالفتی با سلطنت مشروطه ایران نداشته‌ایم، بلکه گفته‌ایم و می‌گوییم که باید قانون اسلام را اجرا کنند تا قانونی و رسمی شوند، یعنی با جنبه غیرقانونی بودن سلطنت مشروطه مخالفت کرده‌ایم نه با سلطنت». (گل‌سرخ کاشانی، ۱۳۹۴، ج ۳، ۲۲۶۹-۲۳۵۱) از طرفی همان‌گونه که بیان شد، آنها هیچ اشاره‌ای به آشنایی رأس حکومت با علم فقه ندارند. آیت الله سیدحسین طاهری خرم‌آبادی: «اگرچه فداییان اسلام و مرحوم نواب صفوی برنامه حکومت اسلامی داشتند و آن را مطرح کرده بودند، ولی اینکه حکومت اسلامی چگونه باید باشد، فقیه در رأس آن باشد یا اینکه آدم‌های خوبی غیر از فقیه در رأس باشند، روشن نبود» (احمدی، ۱۳۸۴: ۶۴-۶۲) در نتیجه در رأس حکومت هر کسی می‌توانست قرار گیرد. کما اینکه حامیان نواب تأکید می‌کردند که بایستی نواب در رأس دولت اسلامی باشد نه از این جهت که روحانی می‌باشد، بلکه از آن‌رو، که تربیت اسلامی دارد و مصرّ و مقید به اجرای احکام شرع است. بنابراین در دیدگاه فدائیان توفیری ندارد که محمدرضا شاه، آیت‌الله کاشانی، محمد مصدق یا حسین علاء در رأس هرم قدرت قرار گیرد. واحدی سپس با اشاره‌ی دست

به سوی نواب، با صدای رسا، وی را لایق پیشوایی مسلمین خواند و گفت: «به خدا تو لایق پیشوایی و هم سزاوار آنی که در این موقع رهبری جمعیت مسلمین را برعهده گیری. تو لیاقت داری، تو می‌توانی نظم و ترتیبی خاص در مردم مسلمان بدهی. غیر از تو از احدی این کار ساخته نیست» (امینی، ۱۳۸۱: ۲۹۱)

در مجموع، بررسی محتوای اندیشه سیاسی فدائیان اسلام نشان می‌دهد که این جمعیت، بیش از آنکه در پی ارائه نظریه‌ای منسجم از حکومت اسلامی باشد، دغدغه اجرای شریعت را دنبال می‌کرده است. تمرکز بر «چه باید اجرا شود» جایگزین پرسش بنیادین «چه کسی و با چه مشروعیتی باید اجرا کند» شده است. از این رو، می‌توان گفت که فدائیان اسلام فاقد نظریه‌ای مدون و ساختارمند درباره حکومت اسلامی بوده‌اند و اندیشه آنان، بیش از آنکه واجد ظرفیت نظریه‌پردازی باشد، حامل نوعی کنش‌گری دینی و انقلابی است.

۲. توانایی تولید نظریه حکومت اسلامی

ارزیابی امکان‌پذیری تحقق حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام، بدون بررسی میزان توانایی این جمعیت در تولید نظریه سیاسی منسجم، ارزیابی‌ای ناقص و تقلیل‌گرایانه خواهد بود. نظریه حکومت اسلامی، فراتر از بیان آرمان‌ها و مطالبات دینی، مستلزم برخورداری از حداقلی از انسجام مفهومی، عمق نظری، قدرت استدلال و توان پاسخ‌گویی به پرسش‌های بنیادین سیاست است. از این رو، سنجش توان نظری فدائیان اسلام در این حوزه، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تحلیل امکان‌پذیری ادعای آنان در باب برپایی حکومت اسلامی محسوب می‌شود.

از آنجا که بخش اعظم اندیشه سیاسی فدائیان اسلام در آثار و مواضع سید مجتبی نواب صفوی تبلور یافته و کتاب «راهنمای حقایق» نیز مستقیماً از سوی وی تنظیم شده است، تمرکز این بخش بر بررسی توان علمی و نظری نواب صفوی، به‌عنوان رهبر فکری و نظری این جمعیت، امری روشمند و موجه به شمار می‌آید. بررسی توان نظری سایر اعضای فدائیان اسلام، به‌دلیل فقدان آثار نظری مستقل و نقش حاشیه‌ای آنان در صورت‌بندی اندیشه سیاسی جمعیت، ضرورتی مضاعف ندارد.

نواب صفوی در سال ۱۳۰۳ هجری شمسی در تهران متولد شد و تحصیلات متوسطه خود را در دبیرستان صنعتی آلمانی‌ها به پایان رساند (خسروشاهی، ۱۳۷۹: ۲۳) و در سال ۱۳۲۱ از دبیرستان فارغ التحصیل شد (معلمی، بی‌تا: ۱۱-۱۰) وی پس از آن، برای فراگیری علوم دینی راهی نجف شد و حدود سه سال و نیم در آن شهر به تحصیل پرداخت (جعفریان، ۱۳۸۲: ۱۰۴). نواب در نجف در درس آیت‌الله‌العظمی شاهرودی و سیدعبداله‌هادی شیرازی شرکت کرده و رابطه‌ای صمیمانه با علامه امینی برقرار می‌سازد. او تا سطح کفایه را در مدت ۱۵ ماه در آن شهر می‌خواند. (معلمی، بی‌تا: ۱۲) نواب می‌گوید: «در نجف اشرف مشغول تحصیل و تدریس بودم» که یکی از کتاب‌های کسروی که در آن به امام جعفر صادق (ع) اهانت شده بود به دست نواب صفوی می‌رسد. نواب کتاب را نزد علمای نجف برده و حکم ارتداد کسروی را از حاج آقا حسین قمی می‌گیرد. لذا تحصیل را نیمه تمام رها کرده و به ایران بازمی‌گردد (معلمی، بی‌تا: ۱۴).

آنچه در ارزیابی توان نظری نواب صفوی اهمیت دارد، نه صرف مدت حضور وی در حوزه، بلکه فقدان استمرار در تحصیل، پژوهش و تولید علمی منسجم است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که پس از بازگشت از نجف، عمده انرژی و وقت نواب صرف کنش‌گری سیاسی، فعالیت‌های میدانی و مبارزه عملی شد و نشانه‌ای از اهتمام جدی و مستمر به تعمیق مباحث نظری در حوزه فقه سیاسی یا اندیشه حکومت اسلامی در زندگی وی مشاهده نمی‌شود. این مسئله، به‌طور طبیعی، امکان شکل‌گیری یک نظریه سیاسی منقح و نظام‌مند را محدود می‌سازد. سیدهادی خسروشاهی از حامیان فدائیان اسلام و نواب صفوی در خصوص وضعیت علمی نواب می‌نویسد: «بی‌تردید دانش شهید نواب صفوی در این خصوص (نظریه‌پردازی درباره حکومت اسلامی)، هم‌تراز مؤلفان برجسته عصر ما (عصر جمهوری اسلامی)، که درباره چگونگی حکومت اسلامی آثاری دارند، نبود» (خسروشاهی، ۱۳۹۵: ۵۴-۵۳).

نواب صفوی، خود کتاب «راهنمای حقایق» را حاصل مطالعات گسترده و تحقیقات فکری خویش دانسته و حتی مدعی برخوردارگی از قوه استنباط در علوم اسلامی شده است (گل‌سرخ کاشانی، ۱۳۹۴، ۲۲-۲۳). با این حال، ارزیابی محتوای این اثر نشان می‌دهد که متن مزبور، بیش از آنکه واجد ویژگی‌های یک اثر نظری باشد، مجموعه‌ای از مطالبات آرمان‌خواهانه، احکام شرعی، توصیه‌های

اخلاقی و دستورالعمل‌های اجرایی پراکنده است. فقدان چارچوب مفهومی مشخص، نبود تعریف دقیق از مفاهیم بنیادین سیاست، و عدم تبیین نسبت میان نهادهای قدرت، از جمله کاستی‌های اساسی این اثر به شمار می‌آید.

در کتاب راهنمای حقایق، پرسش‌های کلیدی نظریه حکومت اسلامی - از قبیل منشأ مشروعیت قدرت سیاسی، سازوکار انتقال قدرت، حدود اختیارات حاکم، نسبت شریعت با اراده عمومی و چگونگی حل تعارضات نهادی - یا اساساً مطرح نمی‌شوند یا به صورت ضمنی و غیرنظام‌مند مورد اشاره قرار می‌گیرند. این وضعیت نشان می‌دهد که نویسنده، بیش از آنکه در پی صورت‌بندی یک نظریه سیاسی باشد، در صدد ارائه برنامه‌ای هنجاری برای «اصلاح اسلامی جامعه» بوده است.

افزون بر این، ادبیات به کاررفته در کتاب، اغلب عاطفی، خطابی و بسیج‌گر است و کمتر از زبان تحلیلی و استدلالی بهره می‌برد. این ویژگی، هرچند در بسیج اجتماعی و تحریک احساسات دینی کارکرد دارد، اما برای تولید نظریه سیاسی، که نیازمند دقت مفهومی و انسجام منطقی است، کفایت نمی‌کند. در نتیجه، فاصله معناداری میان ادعای نظریه‌پردازی و سطح واقعی تولید اندیشه سیاسی در آثار نواب صفوی مشاهده می‌شود.

با توجه به مجموع شواهد، می‌توان گفت که فدائیان اسلام، به‌ویژه در سطح رهبری فکری خود، از توان نظری لازم برای تولید یک نظریه حکومت اسلامی برخوردار نبوده‌اند. هرچند این جمعیت از دغدغه‌ای صادقانه نسبت به دین و شریعت برخوردار بود و در بیان مطالبات اسلامی صراحت و جسارت داشت، اما این ویژگی‌ها جایگزین ظرفیت نظریه‌پردازی نمی‌شود. فقدان آموزش عمیق فقهی، نبود آثار تحلیلی مستقل، و غلبه کنش‌گری عملی بر تأمل نظری، از عوامل اصلی ناتوانی فدائیان اسلام در صورت‌بندی نظریه حکومت اسلامی به شمار می‌آید.

بر این اساس، ادعای امکان تحقق حکومت اسلامی در اندیشه فدائیان اسلام، در سطح نظری با محدودیت جدی مواجه است؛ چراکه بدون برخورداری از نظریه‌ای روشن و منسجم درباره حکومت، امکان گذار از مرحله اعتراض و مطالبه به مرحله تأسیس و نهادسازی سیاسی فراهم نمی‌شود.

۳. منابع ایجاد حکومت اسلامی

پس از بررسی ظرفیت نظری فدائیان اسلام در تولید نظریه حکومت اسلامی، نوبت به ارزیابی منابع و سرمایه‌های لازم برای تحقق عملی چنین حکومتی می‌رسد. هر پروژه سیاسی، به‌ویژه در سطح تأسیس یک نظام سیاسی جدید، مستلزم برخورداری از مجموعه‌ای از منابع انسانی، نهادی، اجتماعی و تشکیلاتی است. بدون وجود این منابع، حتی منسجم‌ترین نظریه‌ها نیز قابلیت تحقق عینی نخواهند داشت. از این رو، بررسی منابع ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه و عملکرد فدائیان اسلام، یکی از ارکان اساسی تحلیل امکان‌پذیری ادعای آنان به شمار می‌آید.

در این بخش، منابع فدائیان اسلام در سه سطح اصلی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. جایگاه آنان در میان روحانیت و مرجعیت شیعه؛

۲. میزان پشتوانه اجتماعی و مردمی؛

۳. انسجام تشکیلاتی و ظرفیت سازمانی جمعیت.

۱-۳. نسبت فدائیان اسلام با مرجعیت و روحانیت شیعه

در جامعه شیعی ایران، مرجعیت دینی همواره یکی از مهم‌ترین منابع مشروعیت‌بخش به تحولات سیاسی و اجتماعی بوده است. به‌ویژه در پروژه‌ای چون تأسیس حکومت اسلامی، همراهی یا دست‌کم عدم مخالفت مرجعیت، نقشی تعیین‌کننده در بسیج اجتماعی و تثبیت مشروعیت ایفا می‌کند. در این زمینه، یکی از ضعف‌های بنیادین فدائیان اسلام، فقدان ارتباط پایدار و هماهنگ با مرجعیت شیعه، به‌ویژه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، مرجع عام وقت، بود (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶: ۲۱۶).

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که میان فدائیان اسلام و آیت‌الله بروجردی، نه تنها هم‌گرایی وجود نداشت، بلکه نوعی تعارض آشکار نیز شکل گرفته بود. مخالفت آیت‌الله بروجردی با مشی مبارزاتی فدائیان، به‌ویژه استفاده از تهدید، ارباب و اقدامات خشونت‌آمیز، موجب شد بخش قابل توجهی از بدنه روحانیت و طلاب حوزه قم از این جمعیت فاصله بگیرند (حسینیان، ۱۳۸۱: ۳۵۱؛ هاشمیان‌فر، ۱۳۹۰: ۱۱ و سلطانی طباطبایی، ۱۳۷۰: ۳۷). این فاصله‌گیری، به‌طور مستقیم، سرمایه دینی و

نهادی فدائیان اسلام را تضعیف کرد و آنان را از یکی از مهم‌ترین منابع مشروعیت و پشتیبانی محروم ساخت.

واکنش فدائیان اسلام به انتقادات مرجعیت، به‌جای تلاش برای اقناع یا اصلاح روش، غالباً ماهیتی تقابلی داشت. توجیه اقدامات خود با ارجاع به سیره پیامبر اسلام و تقدم هدف مقدس بر ملاحظات فقهی (هاشمیان فر، ۱۳۹۰: ۱۱۹ و سلطانی طباطبایی، ۱۳۷۰: ۴۴-۴۳) نه تنها موجب رفع اختلاف نشد، بلکه شکاف میان آنان و مرجعیت را تعمیق کرد. این وضعیت نشان می‌دهد که فدائیان اسلام، درک روشنی از نقش نهادی مرجعیت در فرآیند تأسیس حکومت اسلامی نداشتند و بیش از آنکه به اجماع درون‌دینی بیندیشند، بر کنش فردی و انقلابی تکیه می‌کردند.

۲-۳. افول پشوانه روحانی

افزون بر اختلاف با مرجعیت عامه، فدائیان اسلام در تعامل با دیگر چهره‌های برجسته روحانی و سیاسی نیز با چالش‌های جدی مواجه شدند. رابطه آنان با آیت‌الله کاشانی، که در مقطعی یکی از مهم‌ترین پشوانه‌های سیاسی فدائیان محسوب می‌شد، پس از تحولات مرتبط با دولت مصدق دچار تنش شد. این تنش‌ها، که به صدور اعلامیه‌های تند و اتهام‌زنی‌های صریح انجامید به‌گونه‌ای که مخالفان فدائیان اسلام را از "فواحش پاریس" پست‌تر و نانجیب‌تر به حساب آوردند (منظورالاجداد، ۱۳۷۹: ۲۱۱)، عملاً آخرین حلقه‌های اتصال فدائیان اسلام به بدنه روحانیت مؤثر و سیاست‌ورز را نیز تضعیف کرد.

نتیجه این فرآیند، انزوای تدریجی فدائیان اسلام در میان روحانیت شیعه بود. آنان، جز در میان گروهی از طلاب جوان، پایگاه قابل توجهی در بدنه نهاد روحانیت نداشتند. چنین وضعیتی، برای جریانی که مدعی تأسیس حکومت اسلامی است، نشان‌دهنده فقدان یکی از اساسی‌ترین منابع نهادی و مشروعیتی است.

۳-۳. ضعف انسجام تشکیلاتی و سازمانی

یکی دیگر از منابع کلیدی در تحقق هر تحول سیاسی، برخورداری از تشکیلات منسجم، ساختارمند و پایدار است. بررسی عملکرد فدائیان اسلام نشان می‌دهد که این جمعیت، از حیث سازمان‌دهی،

با ضعف‌های جدی مواجه بوده است. فدائیان اسلام فاقد ساختار تشکیلاتی مشخص، تقسیم وظایف روشن و سلسله‌مراتب سازمانی تثبیت‌شده بودند و بیش از آنکه یک سازمان سیاسی مدرن باشند، به هیأتی سیال و مبتنی بر روابط عاطفی شباهت داشتند.

وابستگی شدید اعضا به شخصیت کاریزماتیک نواب صفوی، جایگزین نهادسازی تشکیلاتی شده بود. این امر، هرچند در کوتاه‌مدت موجب بسیج نیروها می‌شد، اما در بلندمدت، جمعیت را در برابر بحران‌ها، اختلافات درونی و انشعابات آسیب‌پذیر می‌ساخت. نبود سازوکارهای آموزشی، تربیت کادر، و ارتقای آگاهی سیاسی و فکری اعضا، مانع از شکل‌گیری نیروی انسانی پایدار و کارآمد برای اداره یک نظام سیاسی می‌شد.

اختلافات درونی میان اعضای بلندپایه، به‌ویژه میان نواب صفوی و برخی چهره‌های اثرگذار مانند عبدالحسین واحدی، نشانه‌ای دیگر از فقدان انسجام رهبری و ضعف ساختار سازمانی است. اقدامات مستقل و گاه خودسرانه برخی اعضا، بدون هماهنگی با رهبری جمعیت، نه تنها انسجام درونی را تضعیف کرد، بلکه به بروز شکاف‌ها و در نهایت انشعاب انجامید (ملایی توانی، ۱۳۷۹-۱۳۷۸: ۳۱۵).

۴-۳. انشعاب و فرسایش منابع انسانی

انشعاب‌های پیاپی در جمعیت فدائیان اسلام، یکی از مهم‌ترین نشانه‌های فرسایش منابع انسانی آنان است. جدایی اعضای کلیدی و مؤثر، آن‌هم در مقاطع حساس تاریخی، توان عملی و تشکیلاتی جمعیت را به شدت کاهش داد. واکنش نواب صفوی به این جدایی‌ها، که عمدتاً در قالب طرد و اتهام‌زنی صورت گرفت، بیش از آنکه موجب بازسازی سرمایه انسانی شود، به تشدید شکاف‌ها انجامید. (بارسقیان، ۱۳۷۸: بی‌صف؛ محبی، ۱۳۸۱: بی‌صف)

از منظر تحلیل امکان‌پذیری، این وضعیت نشان می‌دهد که فدائیان اسلام نه تنها در جذب و حفظ نیروهای مؤثر ناکام بودند، بلکه فاقد ظرفیت لازم برای مدیریت تعارضات درونی و تبدیل اختلاف نظر به پویایی تشکیلاتی بودند. چنین وضعی، امکان عبور از مرحله کنش اعتراضی به مرحله نهادسازی سیاسی را به شدت محدود می‌سازد.

بررسی منابع ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه و عملکرد فدائیان اسلام نشان می‌دهد که این جمعیت، از حیث سرمایه‌های نهادی، انسانی و تشکیلاتی، با محدودیت‌های جدی مواجه بوده است. عدم همراهی مرجعیت شیعه، از دست رفتن پشتوانه روحانی و سیاسی، ضعف ساختار سازمانی و فرسایش منابع انسانی، مجموعه عواملی هستند که امکان تحقق عملی حکومت اسلامی را برای فدائیان اسلام به شدت کاهش داده‌اند.

۴. راهبردهای ایجاد حکومت اسلامی

پس از بررسی توان نظری و منابع عملی فدائیان اسلام، تحلیل امکان‌پذیری تحقق حکومت اسلامی مستلزم واکاوی راهبردهایی است که این جمعیت برای نیل به هدف خود برگزیده بود. راهبرد، در معنای دقیق تحلیلی، حلقه واسط میان هدف و راهکار است؛ به این معنا که راهبرد باید بتواند مسیر تحقق هدف را، با در نظر گرفتن شرایط عینی جامعه، موازنه قوا و ظرفیت‌های موجود، ترسیم کند. از این رو، صرف تصریح به هدف یا انجام مجموعه‌ای از کنش‌های سیاسی، بدون برخورداری از راهبردی عقلانی و متناسب، نمی‌تواند به تحقق یک نظام سیاسی جدید منجر شود.

هدف بنیادین فدائیان اسلام، برقراری حکومت اسلامی در ایران بود؛ اما بررسی متون و عملکرد آنان نشان می‌دهد که راهبرد اصلی این جمعیت، نه «تأسیس ساختار سیاسی جدید»، بلکه «تحمیل اجرای احکام اسلامی بر ساختار موجود» بوده است. در واقع، فدائیان اسلام، اجرای شریعت را هم‌زمان به عنوان هدف نهایی و راهبرد کلان خود تعریف کرده بودند و همین خلط مفهومی، یکی از مهم‌ترین کاستی‌های راهبردی آنان به شمار می‌آید.

۴-۱. اجرای شریعت به مثابه راهبرد کلان

در اندیشه فدائیان اسلام، تحقق حکومت اسلامی نه از مسیر بازسازی ساختار قدرت سیاسی، بلکه از رهگذر واداشتن حاکمان موجود به اجرای احکام اسلامی دنبال می‌شد. به بیان دیگر، آنان تصور می‌کردند که اگر شریعت به طور کامل اجرا شود، حکومت موجود - فارغ از ماهیت و ساختار آن - به حکومتی اسلامی تبدیل خواهد شد. این رویکرد، در سراسر کتاب «راهنمای حقایق» به وضوح قابل مشاهده است؛ جایی که نواب صفوی، خطاب به دولت و کارگزاران حکومت، مجموعه‌ای از

دستورالعمل‌های اسلامی ارائه داده و اجرای مو به موی آن‌ها را شرط مشروعیت و بقای حکومت می‌داند.

چنین راهبردی، بیش از آنکه ناظر به تأسیس حکومت اسلامی باشد، معطوف به «اسلامی‌سازی کارکردی حکومت موجود» است. در این چارچوب، مسئله ساختار قدرت، منبع مشروعیت، یا سازوکار انتقال حاکمیت، عملاً به حاشیه رانده می‌شود و اجرای احکام شرعی، به تنها شاخص اسلامی بودن حکومت تقلیل می‌یابد. این تقلیل‌گرایی راهبردی، موجب شد که فدائیان اسلام، به جای اندیشیدن به فرآیند گذار سیاسی، بر فشار مستقیم بر حاکمان وقت تمرکز کنند.

۴-۲. تقدم کنش بر راهبرد

یکی از ویژگی‌های برجسته راهبرد فدائیان اسلام، تقدم کنش عملی بر طراحی راهبردی است. بسیاری از اقدامات این جمعیت - از برخوردهای میدانی گرفته تا اقدامات قهرآمیز - بدون آنکه در چارچوب یک نقشه راه بلندمدت تعریف شده باشند، صورت گرفتند. در واقع، کنش جایگزین راهبرد شد و واکنش‌های مقطعی، به جای برنامه‌ریزی ساختاری، جهت حرکت جمعیت را تعیین می‌کرد. این وضعیت، موجب شد که اقدامات فدائیان اسلام، علی‌رغم ایجاد شوک سیاسی یا اجتماعی در کوتاه‌مدت، نتواند به انباشت قدرت سیاسی یا گسترش پایگاه اجتماعی پایدار منجر شود. راهبردی که مبتنی بر کنش‌های مقطعی و واکنشی باشد، فاقد ظرفیت لازم برای نهادسازی و تثبیت نظم سیاسی جدید است؛ امری که در تجربه فدائیان اسلام به وضوح مشاهده می‌شود.

۴-۳. تصور ساده‌انگارانه از نسبت قدرت و شریعت

راهبرد فدائیان اسلام، مبتنی بر این پیش‌فرض بود که اجرای احکام اسلامی، به‌خودی‌خود، ساختار قدرت را اصلاح خواهد کرد. این پیش‌فرض، نوعی نگاه ساده‌انگارانه به مناسبات قدرت سیاسی را بازتاب می‌دهد؛ گویی با الزام حاکمان به رعایت شریعت، مسئله حکومت اسلامی به‌طور طبیعی حل خواهد شد. در این چارچوب، پیچیدگی‌های قدرت سیاسی، منافع ساختاری، و مقاومت نهاد‌های موجود، به‌درستی مورد توجه قرار نگرفته است.

به همین دلیل، راهبرد فدائیان اسلام، بیش از آنکه بر «تغییر توازن قدرت» متمرکز باشد، بر «تغییر رفتار حاکمان» استوار شده بود. چنین راهبردی، در فقدان منابع نهادی و اجتماعی گسترده، عملاً به بن بست می‌رسد؛ چراکه حاکمان موجود، بدون فشار سازمان‌یافته و مشروع، انگیزه‌ای برای تغییر بنیادین رفتار خود نخواهند داشت.

۴-۴. فقدان پیوند میان راهبرد و امکان‌پذیری عینی

یکی از شاخص‌های راهبرد عقلانی، انطباق آن با شرایط عینی جامعه و موازنه واقعی نیروهاست. بررسی راهبرد فدائیان اسلام نشان می‌دهد که این جمعیت، در طراحی مسیر تحقق حکومت اسلامی، کمتر به محدودیت‌های عینی قدرت خود توجه داشته است. ضعف پایگاه اجتماعی، عدم همراهی مرجعیت، و فقدان تشکیلات منسجم، همگی عواملی بودند که امکان موفقیت راهبرد تحمیل اجرای احکام اسلامی را به شدت کاهش می‌دادند.

با این حال، فدائیان اسلام، بدون بازاندیشی در راهبرد خود، بر همان مسیر اولیه اصرار ورزیدند. این اصرار، به جای اصلاح راهبرد، به تشدید تقابل و افزایش هزینه‌های سیاسی انجامید؛ بی‌آنکه دستاوردی متناسب با هزینه‌ها حاصل شود.

در مجموع، راهبرد فدائیان اسلام برای ایجاد حکومت اسلامی، فاقد انسجام مفهومی و عقلانیت راهبردی لازم بود. خلط میان هدف و راهبرد، تقدم کنش بر برنامه‌ریزی، و نگاه ساده‌انگارانه به مناسبات قدرت سیاسی، موجب شد که این جمعیت، علی‌رغم انگیزه دینی قوی، نتواند مسیر عملی و واقع‌بینانه‌ای برای تحقق حکومت اسلامی ترسیم کند. راهبرد فدائیان اسلام، بیش از آنکه ناظر به تأسیس نظم سیاسی جدید باشد، به فشار مقطعی بر حاکمان موجود محدود ماند و همین امر، امکان‌پذیری تحقق حکومت اسلامی را در سطح راهبردی با تردید جدی مواجه می‌سازد.

۵. راهکارهای ایجاد حکومت اسلامی

پس از تبیین هدف و راهبرد کلان فدائیان اسلام در مسیر تحقق حکومت اسلامی، بررسی راهکارهای عملی این جمعیت، آخرین حلقه تحلیل امکان‌پذیری این پروژه سیاسی به شمار می‌آید. راهکارها، ابزارها و شیوه‌هایی هستند که یک جریان سیاسی برای تحقق راهبرد خود به کار می‌گیرد

و میزان تناسب آن‌ها با شرایط اجتماعی، ظرفیت‌های موجود و ملاحظات عقلانی، نقش تعیین‌کننده‌ای در موفقیت یا ناکامی آن جریان دارد.

بررسی متون، بیانیه‌ها و عملکرد فدائیان اسلام نشان می‌دهد که راهکارهای این جمعیت را می‌توان ذیل دو محور کلی صورت‌بندی کرد:

- ۱- تحمیل اجرای احکام اسلامی از طریق تهدید، ارعاب و کنش‌های قهرآمیز؛
- ۲- تلاش برای نفوذ در حاکمیت از مسیر هم‌گرایی و ائتلاف سیاسی با نیروها و افراد مؤثر.

۵-۱. تحمیل اجرای احکام اسلامی از طریق تهدید و ارعاب

غالب‌ترین و شاخص‌ترین راهکار فدائیان اسلام، استفاده از ادبیات تهدیدآمیز و کنش‌های قهرآمیز برای واداشتن حاکمان به اجرای احکام اسلامی بود. این رویکرد، به‌طور گسترده در کتاب «راهنمای حقایق»، اعلامیه‌ها، سخنرانی‌ها و حتی مکاتبات خصوصی رهبران فدائیان اسلام انعکاس یافته است. در این چارچوب، اجرای شریعت نه از مسیر اقتناع، بسیج اجتماعی یا نهادسازی، بلکه از طریق ایجاد رعب و هراس در میان مسئولان و مخالفان دنبال می‌شد.

راهبرد تهدید و ارعاب، در مواردی به اقدامات عملی همچون ترور یا آنچه فدائیان از آن با عنوان «اعدام انقلابی» یاد می‌کردند، انجامید. این اقدامات، هرچند در کوتاه‌مدت موجب شوک سیاسی و جلب توجه افکار عمومی شد، اما از منظر تحلیلی، با چند کاستی بنیادین مواجه بود. نخست آنکه این کنش‌ها فاقد پیوند ساختاری با فرآیند تأسیس حکومت اسلامی بودند و بیشتر به واکنش‌های مقطعی شباهت داشتند تا راهکارهایی در خدمت نهادسازی سیاسی.

دوم آنکه استفاده از خشونت سیاسی، به‌ویژه در غیاب اجماع دینی و اجتماعی، به تضعیف مشروعیت فدائیان اسلام در میان بخش‌های مهمی از جامعه، به‌خصوص روحانیت، انجامید. مخالفت صریح بسیاری از علما با این شیوه‌ها نشان می‌دهد که راهکار انتخاب‌شده، نه تنها نتوانست حمایت‌نخبگان دینی را جلب کند، بلکه شکاف میان فدائیان اسلام و منابع مشروعیت دینی را تعمیق کرد.

سوم آنکه، از منظر عقلانیت سیاسی، تهدید و ترور به‌عنوان راهکار، فاقد پایداری و قابلیت تکرار است. حتی در مواردی که حذف فیزیکی یک فرد به تغییر موقت شرایط انجامید، ساختار قدرت

به سرعت خود را بازتولید کرد و افراد دیگری جایگزین شدند. در نتیجه، هزینه‌های سیاسی و امنیتی این راهکار، به مراتب بیش از دستاوردهای آن بود و هیچ‌گاه به اجرای پایدار احکام اسلامی یا تغییر ساختار حکومت منجر نشد.

افزون بر ناکارآمدی عملی، راهکارهای قهرآمیز فدائیان اسلام با بحران مشروعیت نیز مواجه بود. بسیاری از روحانیون برجسته، این اقدامات را نه تنها غیرمؤثر، بلکه مغایر با موازین شرعی و مصالح عمومی جامعه اسلامی می‌دانستند. این مخالفت‌ها نشان می‌دهد که فدائیان اسلام در انتخاب ابزار تحقق اهداف خود، نتوانستند میان «هدف مقدس» و «روش مشروع و کارآمد» تمایز روشنی برقرار کنند.

حضرت امام خمینی (ره) نیز با شیوه فدائیان اسلام به شدت مخالف بودند. حجت‌الاسلام سیدحمیدروحانی از مبارزان و همراهان حضرت امام در نجف و از مورخین انقلاب اسلامی، طی بیان خاطره‌ای، در ۱۳ خرداد ۱۴۰۳ در برنامه ماجرا شبکه چهار صداوسیما، نگاه حضرت امام نسبت به عملکرد فدائیان اسلام را این‌گونه بیان می‌کند: «من در نجف ماهنامه‌ای داشتیم به نام ماهنامه پانزده خرداد، که حالا به صورت فصلنامه درآمده است و منتشر می‌شود. مقالاتی که در این ماهنامه چاپ می‌کردیم، می‌فرستادیم اول امام (ره) ببیند و خب امام نظر می‌دادند. در سالگرد شهادت نواب در دی‌ماه، یک مقاله مفصلی نوشتیم از آن شجاعت و اعدام‌های انقلابی و ... فرستادم خدمت امام. امام (ره) زیرش نوشتند: «صلاح نیست در ماهنامه شما از آدمکشی‌ها حمایت شود»» (پایگاه اینترنتی شبکه چهار، ۱۴۰۳)

امام خمینی (ره) علل مخالفت خود با اقدام مسلحانه چنین می‌فرمایند:

الف) فایده نداشتن ترور. چراکه با ترور هر فرد، فرد دیگری جایگزین می‌شود و همان سیاست‌ها یا بدتر از آن را پیاده می‌کند.

ب) چهره انقلابیون به عنوان تروریست به دنیا معرفی خواهد شد و حرف‌های منطقی قیام زیر سؤال خواهد رفت.

پ) حرکت‌های مسلحانه به هرج و مرج، ناامنی و بلوا همراه خواهد شد و استقلال و امنیت کشور را با خطر جدی مواجه خواهد کرد. (روحانی (بی‌تا)، ج ۱، ۱۱۲۱)

۵-۲. نفوذ در حاکمیت از طریق هم‌گرایی سیاسی

دومین راهکار فدائیان اسلام برای تحقق حکومت اسلامی، تلاش برای نفوذ در ساختار قدرت از طریق هم‌گرایی و ائتلاف با نیروها و افراد سیاسی مؤثر بود. مهم‌ترین مصداق این راهکار، همکاری مقطعی با آیت‌الله کاشانی و جبهه ملی در مقاطع حساس سیاسی، به‌ویژه در جریان مبارزات مرتبط با ملی شدن صنعت نفت، بود.

این هم‌گرایی، از منظر تحلیلی، واجد نوعی تناقض درونی بود. فدائیان اسلام، همکاری با نیروهای ملی‌گرا را مشروط به اجرای احکام اسلامی می‌دانستند، درحالی‌که اهداف و مبانی فکری جبهه ملی، سنخیتی با پروژه حکومت اسلامی نداشت. این ناهم‌خوانی، موجب شد که ائتلاف شکل گرفته، فاقد انسجام و دوام لازم باشد و پس از دستیابی طرف مقابل به قدرت، به‌سرعت فروپاشد.

بی‌توجهی به تفاوت‌های بنیادین گفتمانی و راهبردی، خطای محاسباتی مهمی بود که هزینه‌های سنگینی برای فدائیان اسلام در پی داشت. نه‌تنها مطالبات آنان در دولت جدید نادیده گرفته شد (پارسا، ۱۳۹۲: ۲۵۸)، بلکه خود به‌عنوان تهدیدی برای نظم سیاسی تلقی شدند و با سرکوب و بازداشت مواجه گردیدند. این تجربه، نشان می‌دهد که راهکار نفوذ در حاکمیت، بدون برخورداری از قدرت مستقل و پایگاه اجتماعی پایدار، عملاً به وابستگی و در نهایت حذف منجر می‌شود.

نکته اساسی در نقد راهکارهای فدائیان اسلام، فقدان پیوند میان ابزارهای انتخاب‌شده و امکان‌پذیری واقعی تحقق حکومت اسلامی است. نه راهکار تهدید و خشونت، و نه راهکار ائتلاف سیاسی، به‌تنهایی یا در ترکیب با یکدیگر، قادر به جبران ضعف‌های نظری، نهادی و اجتماعی این جمعیت نبودند. در واقع، راهکارها به‌جای آنکه در خدمت تقویت منابع و ظرفیت‌های فدائیان اسلام قرار گیرند، خود به عاملی برای تشدید انزوا و فرسایش سرمایه سیاسی آنان تبدیل شدند.

در مجموع، راهکارهای فدائیان اسلام برای ایجاد حکومت اسلامی، از حیث عقلانیت سیاسی، مشروعیت دینی و کارآمدی عملی، با کاستی‌های جدی مواجه بود. اتکای افراطی به تهدید و

کنش‌های قهرآمیز، در کنار ائتلاف‌های ناپایدار و فاقد هم‌سویی راهبردی، موجب شد که این جمعیت نتواند از مرحله اعتراض و فشار سیاسی عبور کرده و وارد فرآیند تأسیس و تثبیت حکومت اسلامی شود. بدین ترتیب، حتی در سطح راهکارهای عملی، ادعای امکان‌پذیری تحقق حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام با تردیدهای اساسی روبه‌روست.

نتایج تحقیق

بررسی‌های تاریخی درباره امکان سنجی، ایجاد حکومت اسلامی در اندیشه و آراء فدائیان اسلام نشان داد، جمعیت فدائیان اسلام در ساحت نظریه‌پردازی در باب حکومت اسلامی دارای اشکالات متعدد و فراوانی بوده‌اند. اساساً حکومت اسلامی موجود در اندیشه فدائیان، با حکومت اسلامی تبیین شده از سوی فقها و زعمای شیعه در موارد مهمی هم‌چون رأس هرم قدرت هم‌خوانی ندارد. این مسئله نشان از عدم توانمندی علمی مجموعه فدائیان اسلام در حوزه نظریه‌پردازی برای حکومت اسلامی بوده است. از طرفی تحقیقات نشان داد اندیشه فدائیان اسلام در حوزه راهکارها نیز با چالش‌های فراوانی روبه‌رو بوده است. یکی از چالش‌های اساسی، عدم همراهی روحانیت، به‌ویژه مرجعیت با این اندیشه بوده است که این مسئله به شدت به جایگاه حوزوی و بالطبع اجتماعی فدائیان اسلام آسیب رسانده است. از سوی دیگر تحقیقات و بررسی‌های تاریخی حاکی از آن است که راهکارهایی هم‌چون رعب و وحشت و قتل نتیجه‌ای در راستای ایجاد حکومت اسلامی نداشته است. بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد که براساس اندیشه‌ها و آراء فدائیان اسلام، ایجاد حکومت اسلامی امکان‌پذیر نبوده است.

پیوست:

۱. کسی که در تحلیل همه معارف دین، اجتهاد مطلق ندارد و به اصطلاح، «مجتهد مطلق» نیست، بلکه «مجتهد متجزی» است، صلاحیت ولایت بر جامعه اسلامی و اداره آن را ندارد. (کتاب ولایت فقیه ولایت قضاوت و عدالت، ص ۱۳۷)

۲. منظور از عدالت مطلق، ترک هوا و هوس و تابعیت عملی محض نسبت به احکام و دستورهای دین است. (کتاب ولایت فقیه ولایت قضاوت و عدالت، ص ۱۳۸)

منابع و مطالعات

- احمدی، محمدرضا (۱۳۸۴). خاطرات آیت‌الله طاهری خرم‌آبادی، ج دوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- امینی، داوود (۱۳۸۱). جمعیت فدائیان اسلام و نقش آن در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- بارسقیان، سرگه (۱۳۷۸). «فدایی منشعب». شهروند، ش ۶۲، منبع الکترونیکی: پرتال جامع علوم انسانی فدایی-منشعب/ensani.ir/fa/article/50527.
- بای، حسینعلی (۱۳۹۴). حکومت اسلامی. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۲). حدیث پیمان‌پژوهشی در انقلاب اسلامی. قم: دفتر نشر معارف.
- پایگاه اینترنتی شبکه چهار، ماجرای نیمه خرداد - ۱۳ خرداد ۱۴۰۳. قسمت دوم: روش مبارزاتی امام خمینی (ره) با حضور سیدحمید روحانی. آدرس اینترنتی: tv4.ir/episodeinfo/454708.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲). جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران (سالهای ۱۳۵۷-۱۳۲۰). تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- جمعیت فدائیان اسلام (۱۳۲۹). اعلامیه فدائیان اسلام. یا رهنمای حقایق. بی‌جا: بی‌نا.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). ولایت فقیه: ولایت، فقاہت و عدالت. قم: اسراء.
- حسینیان، روح‌الله (۱۳۸۱). بیست سال تکاپوی اسلامی شیعی در ایران (۱۳۴۰-۱۳۲۰). تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حسینیان، روح‌الله (۱۳۸۴). نقش فدائیان اسلام در تاریخ معاصر ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خسروشاهی، سیدهادی (۱۳۷۹). فدائیان اسلام تاریخ، عملکرد، اندیشه. قم: اطلاعات.
- خسروشاهی، هادی (۱۳۹۵). خاطرات مستند سیدهادی خسروشاهی درباره شهید نواب صفوی. قم: کلبه شروق.
- خلیلی، علی (۱۳۹۶). «جریان‌های سیاسی روحانیت در دوره پهلوی دوم». مطالعات دولت‌پژوهی در جمهوری اسلامی ایران، سال سوم، ش ۱، صص ۸۳-۱۱۵.

- روحانی، سیدحمید (بی‌تا). *تحضت امام خمینی (دفتر اول)*. چاپ نوزدهم. تهران: بنیاد تاریخ پژوهی و دانشنامه انقلاب اسلامی.
- سلطانی طباطبایی، سیدمحمدباقر (۱۳۷۰). «مصاحبه با سیدمحمدباقر سلطانی طباطبایی». *مجله حوزه*، ش ۴۴-۴۳.
- عباسی، ابراهیم (۱۳۹۰). «چیستی سنت فکری رادیکالیسم اسلامی در ایران». *سیاست*، دوره ۴۱، شماره ۴، صص ۱۷۴-۱۰۰.
- فراتی، عبدالوهاب (۱۳۸۳). «رادیکالیسم اسلامی در ایران معاصر شهید نواب صفوی و جمعیت فدائیان اسلام». ۱۵ خرداد، ش ۲، صص ۲۴۲-۲۰۷.
- گل سرخی کاشانی، محمدامین (۱۳۹۴). *جمعیت فدائیان اسلام در آینه اسناد*. ۴ ج، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- محبی، نفیسه (۱۳۸۱). «فدائیان اسلام و انقلاب اسلامی». حضور، ش ۴۳. منبع الکترونیکی: پرتال جامع علوم انسانی فدائیان-اسلام-و-انقلاب-اسلامی/ ensani.ir/fa/article/54230
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۹۶). *هفتاد سال خاطره از آیت الله سیدحسین بدلا*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). *نگاهی گذرا به نظریه ولایت فقیه*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- معلمی، مجدالدین (بی‌تا). *سربداران بیدار (ویژه شهادت نواب صفوی و یارانش)*. قم: صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران مرکز پژوهش‌های اسلامی.
- ملایی توانی، علی‌رضا (۱۳۷۸-۱۳۷۹). «آسیب شناسی یک جنبش تاملی در اندیشه و عمل جمعیت فدائیان اسلام». *پژوهشنامه متین*، دوره ۲، ش ۵ و ۶، صص ۳۱۸-۲۸۷.
- منظورالاجداد، سیدمحمدحسین (۱۳۷۹). *مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست*. تهران: انتشار شیرازه. صص ۴۱۷-۴۱۶.
- منظورالاجداد، سیدمحمدحسین (۱۳۷۹). «فدائیان اسلام». *نشریه گفتگو*، شماره ۲۹، صص ۲۳۱-۱۸۷.

نائینی، محمدحسین (۱۳۸۵). تنبیه الامه و تنزیه المله، مقدمه و تصحیح روح الله حسینیان، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

نوروزی، محمدجواد (۱۳۸۹). فلسفه سیاسی اسلام. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
هاشمیان‌فر، سیدحسین (۱۳۹۰). گونه‌شناسی رفتار سیاسی مراجع تقلید. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).